

УДК 323.39(4)(091)«1948/1953»

Леся Шваб**Репресивні й люстраційні практики щодо єврейських керівних еліт Центрально-Східної Європи: 1948 – 1953 рр.**

У статті йдеться про антисемітські чистки в комуністичних партіях країн Центрально-Східної Європи після низки державних переворотів 1948 р. і боротьби з тітоїзмом, які вчинили місцеві комуністичні еліти й військові радники Кремля. Наголошено на відмінностях у практиках чисток у країнах, приміром у Чехословаччині та Польщі, пов'язаних із бруталною боротьбою за владу серед амбіційних і небезпечних осіб, спонуканих сталінським інтриганством.

Ключові слова: сіоністи, антисемітизм, Сталін, чистки.

Шваб Леся. Репресивные и люстрационные практики относительно еврейских руководящих элит Центрально-Восточной Европы (1948–1953) В статье речь идет об антисемитских чистках в коммунистических партиях Центрально-Восточной Европы после серии государственных переворотов 1948 г. и борьбы с титоизмом, устроенных местными коммунистическими элитами и военными советниками Кремля. Указано на отличия в практике чисток, например Чехословакии и Польши, и связывает их с борьбой за власть среди амбициозных и опасных лиц, подогретых сталинским интриганством.

Ключевые слова: сионисты, антисемитизм, Сталин, чистки.

Shvab Lesy. Repressive and Lustration Practices of Jewish Leading Elite in Central-Eastern Europe (1948–1953). The article is devoted to anti-Semitic cleaning among communist parties in the countries of Central-Eastern Europe after a range of national revolutions in 1948 and struggle with Titoism, organized by local communist elites and Kremlin military counsellors. The author finds out the differences in the practices of cleaning in countries, such as Czechoslovakia and Poland and connects them with rude struggle to get power among ambitious and dangerous individuals, inspired by Stalin intrigue.

Key words: Zionists, anti-Semitism, Stalin, cleaning.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Проводячи радянізацію Східної Європи після Другої світової війни, Радянський Союз поступово запроваджував у залежних від нього країнах монополію комуністичної влади, витісняючи із суспільної сфери більш чи менш самостійні політичні сили. Ставлення до сіоністів у Східній Європі в перші повоєнні роки було терпимим. У кожній країні діяли національні єврейські, а також сіоністські організації. Активно функціонував, приміром, Центральний комітет євреїв Польщі, який очолював А. Берман, брат члена політбюро ЦК ПЗПР¹ Я. Бермана. З 1948 р. чеський уряд мав тісні контакти із сіоністами, постачаючи в Ізраїль зброю. Від військових сил Чехословаччини військову допомогу Ізраїлю координував заступник міністра національної оборони Б. Райцин. Завідувач міжнародного відділу ЦК Комуністичної партії Чехословаччини Б. Геміндер займався комплектацією транспорту з озброєнням, а також формував для відправлення спочатку в Палестину, а потім в Ізраїль військових груп із числа євреїв-добровольців. Б. Геміндер походив із єврейсько-німецької сім'ї, у молоді роки належав до сіоністської групи «Біло-блакитні». Одразу після окупації Чехословаччини 1939 р. приїхав у Радянський Союз і працював там керівником інформаційної служби виконкому Комінтерну. Після закінчення війни повернувся в Чехословаччину, став активним провідником радянської політики в цій країні. Є дані, що першою скрипкою в лютневих подіях 1948 р., коли комуністи захопили всю повноту влади, був саме Б. Геміндер, який виконував прямі вказівки Москви, а не К. Готвальд. Він же через свого помічника Штамбергера керував справами Товариства друзів Ізраїлю (він же й створював Товариство). Товариство мало свій власний фонд, який фінансував постачання зброї в Ізраїль. Головою цього Товариства був К. Крайнібіх, чехословацький посол у Москві. У зв'язці з ними працював посол Чехословаччині в Ізраїлі Е. Гольдштюкер, який, приміром, 24 травня 1950 р. інформував радянського посланця в Тель-Авіві П. І. Єршова про те, що ізраїльське керівництво через нього намагається з'ясувати можливості закупляти в кредит чехословацьку зброю – танки, літаки, артилерію [9, с. 179].

З 1949 р. ситуація почала змінюватися. У травні, покидаючи СРСР, Г. Меїр заявила, що під тиском Радянського Союзу, в Чехословаччині, Болгарії, Польщі й особливо в Румунії й Угорщині, влада перешкоджає виїздові євреїв в Ізраїль. На кінець 1948 р. в країнах Центрально-Східної Європи мешкало близько 700 тис. євреїв: у Югославії – 8 тис., Болгарії – 35 – 40 тис., Польщі – 70 – 80 тис., Угорщині – 200 тис., Румунії – 350 тис. [9, с. 439]. І справді, спочатку в Польщі, а згодом в інших

© Шваб Л., 2016

¹ ПЗПР – Польська з'єднана робітничка партія

країнах «народної демократії», почали зачиняти «палестайн офіси», котрі займалися еміграцією євреїв у Ізраїль, та інші сіоністські організації. Під приводом боротьби зі західним шпіонажем, було розпущено Угорський союз сіоністів, у лавах якого числилося 40 тис. осіб, заборонено сіоністські центри в Румунії. На початку грудня уряд Ізраїлю, протестуючи проти гонінь на сіоністів, відкликав з Румунії свого посланця Р. Рубіна, а з Угорщини – першого секретаря дипломатичної місії. Еміграція євреїв зі Східної Європи тривала, чому активно сприяли місцеві відділення «Джойнта» (Джойнт дістріб'юшн коміті – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт»). Тільки з весни 1952 р., коли керівництво СРСР зробило висновок, що «політика Ізраїлю залежить від державного департаменту США й підпорядкована американському диктату», Москва прийняла рішення про зупинення еміграції східноєвропейських євреїв в Ізраїль і припинення підтримки Ізраїлю в ООН [9, с. 353–354].

Головний бій міжнародному сіонізму – злісному ворогові Радянського Союзу, який був оголошений Москвою активним посібником імперіалістичного табору підпалювачів нової війни на чолі із США, Сталін дав у Чехословаччині. Такий вибір, вочевидь, визначила та обставина, що Чехословаччина мала найбільш потужний економічний потенціал серед країн Східної Європи й була тісно інтегрована в західноєвропейську культуру, що не могло не хвилювати Сталіна, навіть після того, як на початку 1948 р. чехословацький уряд став повністю комуністичний. Не останню роль зіграв і той факт, що єврейство Чехословаччини значною мірою було германізованим, і тому в буденній свідомості решти населення невільно асоціювалося з учорашнім ворогом нації – німцями. Тому Сталін міг розраховувати на активну чи пасивну підтримку антисемітської акції несвєреями Чехословаччини. Чехословаччина здалася своєму «другові й визволителю» Сталінові останньою.

Роль детонатора, підкладеного під сіоністів у Чехословаччині, Москва доручила керівникові сусідньої Угорщини Матяшові Ракоші (Роту), який очолював ЦК партії трудящих цієї країни. У цьому виборі відсутня випадковість. Один із членів тодішнього угорського кабінету міністрів назвав М. Ракоші найбільш хитромудрою людиною, яку йому коли-небудь доводилося зустрічати. Його особисті й політичні риси шліфувалися в сталінській школі комуністичних кадрів – Комінтерні. Проте він не був бездумним виконавцем чужої волі, добре знайомий із практикою інтриг Кремля, часто припускався відхилень. М. Ракоші добре знав про антисемітизм у радянському партійно-державному апараті 1948–1953 рр., а оскільки сам був євреєм, як і М. Фаркаш, Й. Ревай, Е. Герьо, Г. Петер та інші з його найближчого оточення, що недавно повернулися з Москви, то, аби відвести підозри від себе, зарання, ще в травні 1945 р., повідомив Москву про масове поповнення євреями рядів компартії Угорщини. Мотивував цей факт пропагандою ворожих буржуазних сил, які поширювали чутки про те, що угорська компартія (із червня 1948 р. – Угорська партія трудящих) – це «єврейська фашистська партія» і, що повторюється 1919 р., коли уряд й адміністрація Б. Куна складалася суто з євреїв [7, с. 185] (тридцять два із сорока п'яти комісарів на чолі з Б. Куном були євреями [11, с. 501]). Його самого та його найближчих трьох соратників – Герьо, Фаркаша, Ревай – у певному сенсі врятував їхній статус «москвичів». Узагалі той факт, що в розпал одержимості Сталіна антисемітизмом, єврейський квартет (Ракоші, Герьо, Фаркаш, Ревай) здатний був учинити чистку – процес над Л. Райком і групою його товаришів – указують на те, що М. Ракоші добре засвоїв улюблений афоризм радянського диктатора: щоб правильно керувати, треба вміти передбачити.

Л. Райк, комуніст із 1931 р., ветеран громадянської війни, провідний угорський комуніст-«підпільник» у роки Другої світової війни, заарештований 1944 р., повернувся до Угорщини з німецького концентраційного табору в травні 1945 р. й одразу був обраний до політбюро комуністичної партії на пост заступника генерального секретаря, а також главою ключової будапештської партійної організації і значився п'ятим у партійній ієрархії після «москвичів»-євреїв. Л. Райк виступив за швидке й повне захоплення влади комуністами 1945–1947 рр. але був зупинений Сталіним, який в Угорщині й Чехословаччині не дотримувався духу доби коаліції, щоб передчасно не викликати тривогу в британців і американців [8, с. 166]. Отже, невдалий вибір часу Л. Райком вивів його поза рамки пріоритетів Москви, й невдовзі його звинуватили в тітоїзмі¹. Довершив справу М. Ракоші з однодумцями: Л. Райка арештували в червні 1949 р., влаштували над ним суд і повісили 15 жовтня 1949 р.² Характерними рисами процесу були звичайні домисли, брехливість, параноя й деградація. Підсудні,

¹ Л. Райка звинуватили в плануванні державного перевороту разом із міністром внутрішніх справ Югославії А. Ранковичем під його візиту в Угорщину в жовтні 1948 р. У Радянському Союзі А. Ранковича вважали сіонофілом за його неодноразові висловлювання на підтримку Ізраїлю й переселення туди європейських євреїв. Ці обставини в значною мірою й визначили трагічний фінал «справи», спровоковані М. Ракоші.

² Арешт Л. Райка був узгоджений із Москвою.

скажімо, визнали, що тривалий час як зрадники служили фашистсько-німецькому синдикатові Горті-Гімmlера-Даллеа-Тіто. На додаток вони потягнули за собою на публічну лаву підсудних партійних функціонерів нижчого рівня. Отже, загалом 2 тис. комуністів було страчено, 150 тис. – ув'язнено, 350 тис. виключено з партії – комуністичних кадрів, серед яких переважали «місцеві підпільники» воєнного часу, «західники», ветерани громадянської війни в Іспанії, колишні соціал-демократи та старший військовий персонал. М. Ракоші фактично знищив комуністів за п'ять років більше, ніж М. Горті за двадцять п'ять [8, с. 167]. Отже, ліквідувавши Л. Райка, М. Ракоші вибив можливу точку опори в новому курсі Сталіна.

У середині червня 1949 р. той же М. Ракоші, прибувши в Чехословаччину, передав К. Готвальду список, у якому були вказані прізвища 43 вищих чехословацьких чиновників, разом із двома членами політбюро Комуністичної партії Чехословаччини, які фігурували в свідченнях угорських «заколотників» як англо-американські диверсанти. Утім у Празі не поспішали наслідувати угорських товаришів. Тоді на початку вересня з такою ж місією в Прагу прибув брат М. Ракоші З. Біро, який пізніше розповів, що у відповідь на його вмовляння знищити «п'яту колону» у своєму оточенні, К. Готвальд зреагував із неприхованим роздратуванням, сказавши, що «старі заслужені діячі партії не можуть стати диверсантами» [5, с. 122]. К. Готвальд вдруге відмовився від послуг Москви. Уперше – 1948 р., коли Сталін пропонував для опанування повноти влади задіяти радянську армію. Після того, як народний суд Будапешта приговорив Л. Райка й чотирьох інших бувших угорських керівників до смертної кари, чехословацька верхівка далася на вмовляння. У жовтні на прохання К. Готвальда в Прагу на декілька місяців як радник Міністерства державної безпеки приїхали М. Т. Ліхачов і В. Є. Макаров, які до цього часу перебували в Будапешті й брали участь у фабрикації справи Л. Райка.

Саме в цей час у діяльності радянських спецслужб змінилися пріоритети: полювання за агентами Броз Тіто відійшла на задній план, натомість його заступила боротьба із сіонізмом у Східній Європі. У березні 1950 р., коли заступник голови Комітету інформації В. О. Зорін, який у 1945–1947 рр. був послом у Празі, звернув увагу Суслова на те, що органи держбезпеки Чехословаччини «не вели серйозної боротьби з сіоністським підпіллям й не здійснили своєчасного агентурного розпрацювання ізраїльської місії», що, як він уважав, сприяло виїздові в Ізраїль усіх охочих євреїв [5, с. 51]. Для укріплення, у тому числі й антисіоністського напрямку в діяльності чехословацьких спецслужб, 14 червня, відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б), в Прагу для постійної роботи відряджено групу контрозвідників на чолі з полковником В. А. Боярським. Незадовго після прибуття В. А. Боярський домігся від К. Готвальда згоди на створення в структурі місцевої держбезпеки спеціального сіоністського відділення. А 21 грудня «на прохання» генерального секретаря КПЧ Р. Сланського¹ Москва скерувала ще чотирьох радників МДБ СРСР для «надання допомоги міністерству державної безпеки Чехословаччини». Як наслідок, уже на межі 1950–1951 рр. відбулася перша хвиля масштабних арештів високих чехословацьких функціонерів, серед яких було немало євреїв: перший секретар Бренського обкому О. Шлінг, заступник міністра національної оборони Б. Райцин та ін. До весни з арештованих витиснули компромат на Р. Сланського й Б. Геміндера. Але Сталін не поспішав вирішити їх долю. Вочевидь, радянський диктатор прагматично вирішив тоді, що перш ніж віддати Р. Сланського на розправу Молоху антисемітської кампанії в Східній Європі, його можна було ще використати. Тим більше, як могли переконатися в Кремлі, Р. Сланський ще не вичерпав свого пропагандистського ресурсу: в лютому він опублікував у «Більшовику» статтю, у якій закликав «викривати й знешкоджувати ворожу агентуру, очищати партію від підривних, шкідливих і чужих елементів, виховувати членів партії в дусі революційної пильності... зрощувати ідеологічний рівень комуністів до такої висоти, щоб вони могли викривати будь-яке буржуазно-націоналістичне відхилення, щоб вони були

¹ Рудольф Сланський – генеральний секретар чехословацької комуністичної партії з 1945 р. Професійний комуністичний функціонер із часів своєї юності, «москвич» (під час війни скинутий парашутом на територію повсталі Словаччини у вересні 1944 р.), діловий, холоднокровний, не дуже метикований, підозріливий, поважний (хоч у партії його й не любили), за національністю єврей, він багатьма вважався політично відданим більш товариському, популярному, простацькому пролетареві і за національністю чехові, голові партії (і після червня 1948 р. президенту держави) К. Готвальду, з яким пережив немало у зрадливій долі професійного комуніста, включаючи воєнні роки в Радянському Союзі. З узяттям влади комуністами в лютому 1948 р. особиста влада Р. Сланського також зросла, поширилася від секретаріату партії до її контрольної комісії і кадрового підрозділу, а через це і до більшості органів державної безпеки та державного управління. Він і скористався своєю владою, щоб провести після лютого остаточну зачистку, причому з такою жорстокістю і терором, що його несподівана опала влітку 1951 р. широко, хоч і передчасно, була сприйнята як сигнал до поміркованості і законності [8, с. 164].

нешадні до всіх відхилень від марксистсько-ленінської лінії...» [4, с. 184]. У тексті чується фатальне бажання вислужитися перед палачем, виказавши відданість служінню соціалістичній батьківщині. Інший бік співробітництва Р. Сланського з Кремлем відтворений в одній із записок А. Вишинського Г. Маленкову, яка повідомляла, що 14 березня 1951 р. на дипломатичному прийомі генеральний консул СРСР в Братиславі П. П. Разиграєв у нетверезому стані заявив міністрові закордонних справ Чехословаччини В. Широкому: «Вілем, який ти міністр, ти довірений Сталіна» [4, с. 184]. Далі в тексті описано, як захмілілий дипломат, упереміш з нецензурною лайкою, розповідав, хто із чехословацького керівництва постійно інформує радянське посольство в Празі, й назвав Р. Сланського, Б. Геміндера та ін. Відразу ж після цього П. П. Разиграєва відкликано в Москву [4, с. 184].

Те, що справа Р. Сланського відтермінувалася, вочевидь пов'язано зі справою В. С. Абакумова та його креатурами в МДБ, яку розпрацював Г. Маленков і яку схвалив Сталін. Саме в червні, коли В. С. Абакумова змістили з посади й арештували, Сталін оцінив компромат на Р. Сланського, здобутий В. А. Боярським, ставленником В. С. Абакумова, як «недостойний» і такий, що не дає «підстав для обвинувачення», а самого В. А. Боярського вважав за необхідне усунути від розслідування антидержавної змови в Чехословаччині через «недостатньо серйозне відношення до цієї справи» [2, с. 418–419]. У результаті розслідування діяльності тепер уже В. А. Боярського в Чехословаччині, було встановлено, що він те тільки припускався грубих помилок, а й був особою нечистою на руку. 2 листопада, рішенням ЦК, В. А. Боярського відкликано в Москву, де, після прибуття, понижено до звання підполковника [3, с. 151–154].

У цей же день новим керівником групи радників МДБ у Чехословаччині було призначено полковника О. Д. Бесчастного, який раніше очолював Сталінградське управління держбезпеки. Йому довірено поставити крапку в політичній кар'єрі Р. Сланського. 23 листопада він, за наказом Сталіна, переданому К. Готвальду через А. І. Мікоя, який акурат приїхав у Прагу, був арештований за звинуваченням у керівництві «змовницьким антидержавним центром». Через рік у Празі відбувся публічний процес, на якому Сланського, Геміндера й ще 12 їх «поплічників» затаврували як покровителів сіоністів. 3 грудня 1952 р. всіх ув'язнених, окрім трьох, засудили до смертної кари через повішення. К. Готвальд про цю страшну подію на загальнодержавній конференції сказав: «Протягом слідства й під час процесу над антидержавницьким змовницьким центром було виявлено новий канал, через який зрада і шпигунство проникають у комуністичну партію. Це – сіонізм» [1, с. 169].

У інших країнах Центрально-Східної Європи, за наказом Москви, відбулися антиєврейські чистки, але різною мірою насиченості. У Румунії, приміром, 1952 р. зі складу політбюро й ЦК партії вивели, а пізніше утримували під домашнім арештом міністра закордонних справ А. Паукер. Анна Паукер (уроджена Хана Рабінсон) – дружина розстріляного 1937 р. Сталіним комінтернівця М. Паукера, дочка ізраїльського раввина, яку в жовтні 1949 р. Бен-Гуріон на зібранні актива МАПАЙ звинуватив у руйнуванні єврейської общини в її країні й що для неї будь-який єврей – фашист [11, с. 504].

На початку 1953 р. у Східній Німеччині так і не відбулося суду над тамтешніми євреями-сіоністами.

Щодо Польщі й Угорщини, то в цих країнах Сталін куди більше боявся націоналізму корінного населення, який зростав на вираженій антиросійській і антирадянській налаштованості, ніж загрози сіоністів (угорці, попри те, були союзниками Німеччини у війні). Антиєврейські люстрації керівних еліт там якщо й проводили, то в дуже обмеженою мірою. Завдяки цій тактиці радянського диктатора в тій же Польщі продовжували займати свої керівні партійно-державні посади Я. Берман, Х. Мінц, Р. Замбровський та інші євреї. У цьому випадку Сталін заради укріплення західного рубежу своєї імперії зумів опанувати власну юдофобію, хоча деякі польські керівники й провокували його на антиєврейську чистку в їх країні. В. Гомулка, генеральний секретар Польської робітничої партії, виждавши, доки в СРСР почнуть громити єврейських націоналістів, 14 грудня скерував Сталінові лист, у якому писав: «Особовий склад керівних ланок державного й партійного апарату, з національної точки зору, по-моєму, створює перешкоду, яка утруднює поширення нашої бази... Можна й на мене покласти відповідальність за високий відсоток євреїв в керівному державному й партійному апараті, але основна провина падає на товаришів євреїв... На підставі тривалих спостережень можна переконливо заявити, що частина єврейських товаришів не почувують пов'язаності з польським народом... і польським робітничим класом, або ж займають позицію, яку можна назвати національним нігілізмом» [10, с. 274–275]. Водночас кількома місяцями раніше, як конкурент Б. Бєрута, сам був усунутий від влади на пленумі ЦК партії (серпень – вересень 1948 р.), а перший арештантський аркуш, з указаними на ньому прізвищами поляків В. Леховіча і П. Ярошевіча¹,

¹ Обидва були агентами НКВС, шпигунами в структурах підпілля.

укладали євреї Б. Берут, Я. Берман, Г. Мінц за підтримки Ст. Радкевіча й Р. Ромковського, чи ще когось із безпеки й Головного управління інформації [13, с. 117]. Обидва арештанти були особами другорядними, порівняно, приміром, з албанцем Кочі Дзодзе, колишнім членом політбюро, міністром внутрішніх справ, шефом «Сігурімі» (таємна політична поліція в Албанії – Директорат державної безпеки). Тому на початку 1949 р. Б. Берут узявся до роботи. Його тактика «не арештовувати, а поступово усувати з важливих посад так, щоб у слушний момент закінчити справу арештом», послови СРСР у Польщі тов. В. З. Лебедеву видавалася слушною, про що він повідомляв Москві. У справах Польщі в посола В. З. Лебедев взяли гору фобії польського націоналізму над антисемітськими стереотипами. Польським націоналістом, як він уважав, був Ст. Радкевіч (хоча й єврей), зате в МДБ, «почавши від віцеміністрів, немає ані жодного поляка. Самі лише жида» [13, с. 122]. Що, зрештою, не було цілковитою неправдою. Наголошував також, спираючися на розмови з Є. Борейшою, єврейське походження Р. Замбровського чи Я. Бермана. Але в Кремлі мало переймалися тривогами товариша посла, хоча й не відкликали його з посади, а, по суті, В. З. Лебедев, прямо називав ворогами осіб найвищого партійного керівництва, якби й не було «братньої партії».

Хоча тихцем, але досить широко говорилося, що В. Гомулка та його група були поляками й хоч «москвичі» вчинили чистку поляків єврейського походження, у Польщі жодна зі сторін не демонструвала відвертого антисемітизму. Геть інший вигляд мала, як описувалося вище, ця справа в Чехословаччині. Другою визначальною відмінністю є те, що причиною польської чистки були реальні розходження з важливих політичних проблем, а чеська стала брутальною боротьбою за владу серед амбіційних і небезпечних осіб, і, спонукана сталінським інтриганством, досягла істеричної гостроти. І, нарешті, результатом чистки в Чехословаччині було набагато більше смертей, ніж у Польщі. А все тому, що Сталін розглядав Польщу виходячи зі стратегічних, демографічних, історичних й економічних причин як свого найбільш важливого й найбільш важкого партнера-клієнта. Тому ретельно корегував свою брутальність відносно поляків, утім і євреїв, хоча література часто поширює й інший погляд на цю проблему, приміром, що Польща зазнала більших репресій одразу після війни, ніж інші визвалені країни Центрально-Східної Європи, але її треба інтерпретувати як хибну.

Джерела та література

1. Адибеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа. 1947 – 1956 гг. / Г. М. Адибеков. – М. : Россия молодая ; АИРО-XX, 1994. – 238 с.
2. Мурашко Г. П. Дело Сланского (Вступительная статья Г. П. Мурашко) // Вопр. истории. – 1997. – № 3. – С. 6 – 42.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 119, спр. 717.
4. РГАСПИ, ф. 17, оп. 119, спр. 582.
5. РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, спр. 86.
6. РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, спр. 1362.
7. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд. – К. : Мегатайп, 2001. – 496 с.
8. Ротшильд Д. Повернення до різноманітності. Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Л. Ротшильд, Н. М. Вінгфілд. – К. : Мегатайп, 2004. – 382 с.
9. Советско-израильские отношения. Сборник документов / Издание подготовлено министерствами иностранных дел Российской Федерации и Государства Израиль. – М. : Междунар. отношения, 2000. – Т. 1 : 1941 – 1953. – Кн. 2 : Май 1949 – 1953. – 560 с.
10. СССР и Польша. Механизмы подчинения. 1944 – 1949 : сб. документов / под ред. Г. А. Бордюгова и Г. Ф. Матвеева. – М. : ИРО-XX, 1995. – 381 с.
11. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 784 с.
12. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачова / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М. : NONA BENE, 1992. – 544 с.
13. Paczkowski A. Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce / A. Paczkowski. – Kraków : Wydawnictwo: Prószyński i S-ka, 2009. – 264 с.